4-SHO‘BA: YANGI O‘ZBEKISTONNING IQTISODIY, IJTIMOIY VA SIYOSIY GEOGRAFIYASI: ZAMONAVIY TENDENSIYALAR VA MUAMMOLAR

TOPONOMIKANING IJTIMOIY VA MADANIY SOHALARDAGI AHAMIYATI

Otaqulov Pozil Sobirovich
Farg‘ona davlat universiteti

Annotatsiya: *Joy nomlari nafaqat ma’lum bir hududning tabiiy va geografik xususiyatlarini aks ettiradi, balki tarixiy, madaniy va etnik jihatlarni ifodalovchi ijtimoiy belgilar sifatida ham xizmat qiladi. Toponomikaning tadqiqoti hududiy identifikatsiya, milliy o‘zlik va madaniy merosni saqlash jarayonlarini chuqurlashtirishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada toponomikaning ijtimoiy-madaniy mohiyati va uning jamiyat rivojidagi roli tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *Toponomika, geografik nomlar, madaniy meros, ijtimoiy hodisa, milliy o‘zlik.*

Kirish. Shaharlar, daryolar, ko'llar va tog'larning nomlari har doim o'zlarining sirlari bilan odamlarning e'tiborini tortgan. Ko'pincha ular qadimiy ildizlarga ega yoki hudud tabiatining xususiyatlarini aks ettiradi. Masalan, Farg’ona nomi atrofi tog’lar bilan o’ralgan qal’a degan ma’noni anglatuvchi "parkana" so'zidan kelib chiqqan. Bunday nomlar iqlim sharoiti, erning fizik tuzilishi yoki hatto uzoq o'tmishda ma'lum bir hudud aholisi haqida ma'lumot beradi.

Toponimikani o'rganish odamlar va atrof-muhit o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rishga yordam beradi. Hududning har bir nomi uni o'zlashtirgan xalqning tarixi, madaniy xususiyatlari va an'analarini o'z ichiga oladi. Toponimika bizga o'tmishga nazar tashlash va ajdodlar hayoti haqida ma'lumot olish, shuningdek, odamlar o'zlarining tabiiy muhitiga qanday munosabatda bo'lganliklarini tushunish imkonini beradi. Bu bizning o'tmishimizni o'rganish va kelajak avlodlar uchun madaniy merosni saqlashning noyob usuli.

Toponimika, geografik ob'ektlarning nomlarini o'rganadigan fan sohasi sifatida uzoq rivojlanish tarixiga ega. "Toponimika" nomining o'zi yunoncha "τόπος" (topos) so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "joy" degan ma'noni anglatadi va "ονομα "(onoma)" ism "deb tarjima qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Toponimika (yunoncha *topos* – joy va *onyma* – ism, nom) onomastika fanining joy nomlariga oid bo‘limi hisoblanib, u geografik atamalar — toponimlarning kelib chiqishi, shakllanish qonuniyatlari, tarixiy-etimologik ildizlari, grammatik qurilishi, tarqalish doirasi va semantik xususiyatlarini chuqur o‘rganadi. Ayrim hududda mavjud bo‘lgan joy nomlari yig‘indisi toponimiya, har bir alohida olingan nom esa toponim deb ataladi.

Toponimlar millat tarixini, madaniy taraqqiyot bosqichlarini va etnomadaniy xususiyatlarni aks ettiruvchi til birliklari sanaladi. Ular muayyan xalqning yashash joylari, tarixiy o‘zgarishlari, iqtisodiy aloqalari, savdo yo‘llari, madaniy markazlari haqida tasavvur beradi. Shu bilan birga, ularning yozilishi, boshqa tillarga ko‘chirilishi va talaffuziga oid masalalar toponimikaning amaliy yo‘nalishlarini tashkil etadi.

Tilning tarkibiy qismi sifatida toponimlar umumiy til qonuniyatlariga bo‘ysunsa-da, ularning yuzaga kelishi ko‘proq ijtimoiy hayot, madaniy holat, tarixiy jarayonlar, iqtisodiy faoliyat, xalq orzu-intilishlari bilan chambarchas bog‘liq. Toponimlarda muayyan millatga xos bo‘lgan fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar yaqqol namoyon bo‘ladi. Joy nomlarining shakllanishida esa tabiiy-geografik omillar, aholi etnik tarkibi, kasb-korlar, foydali qazilmalar, tarixiy shaxslar yoki muhim voqealar asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi.

Toponimika sohasidagi ilmiy izlanishlar asta-sekinlik bilan oddiy izohdan murakkab tahlil sari rivojlanib bordi. Qadim zamonlardan XIX asrga qadar joy nomlari ko‘proq xalq og‘zaki tafakkuri asosida talqin etilgan bo‘lsa, XX asrda, ayniqsa so‘nggi 40-50 yillikda, ushbu sohada keng ilmiy tadqiqotlar olib borila boshlandi. Dastlabki tadqiqotlar ingliz var rus olimlari tomonidan olib borilgan bo’lsa, o‘zbek olimlaridan E.Begmatov, Z.Do‘simov, S.Qorayev, Q.A. Abdumurotov, T.Nafasov, M.Mirakmalov va Farg`ona vodiysi toponimiyasini tadqiq etishda Yu.Ahmadaliyev va P.Otaqulov singari olimlar ushbu fan rivojiga sezilarli hissa qo‘shganlar.

Shuningdek, tilshunoslikda shaxsiy ism yoki antroponim kabi narsa mavjud. Ular turli darajalarda ko'rib chiqiladi. Ko'pgina tadqiqotchilar maqollarga kiritilgan antroponimlarni o'rganishdi.

Natijalar va muhokama. Toponimik birliklar ko‘p qirrali ilmiy yondashuvlarni talab qiladi. Ular geografik, tabiiy, lingvistik, tarixiy hamda falsafiy mezonlarga asoslanib o‘rganiladi. Mazkur tadqiqot doirasida biz Farg’ona viloyatida uchraydigan toponimlarni lug‘aviy-ma’noviy mezonlar asosida tasniflashni maqsadga muvofiq.

XIX asr boshida Germaniyada toponimikaga bag'ishlangan birinchi ilmiy jamiyat tashkil etilgan. Nemis olimi Kristian Gottliber Stalle toponimikaning rivojlanishiga eng katta hissa qo'shgan. U lingvistik va morfologik tahlillarga asoslangan toponimik nom nazariyasini yaratdi. XX asrda toponimikaga qiziqish boshqa mamlakatlarda o'sishni boshladi. Rossiyada 1964 yilda joy nomlarini o'rganish bilan shug'ullanadigan toponimlar jamiyati tashkil etilgan. Boshqa mamlakatlarda ham shunga o'xshash tashkilotlar va ilmiy markazlar paydo bo'ldi. Hozirgi vaqtda toponimika fanning dolzarb sohasi bo'lib qolmoqda. Geografik nomlarni o'rganish nafaqat turli mintaqalarning madaniyati va tarixini chuqur o'rganishga, balki ushbu bilimlardan geografiya, tarix, Madaniyatshunoslik va boshqalar kabi turli sohalarda foydalanishga imkon beradi.

Toponimika ko'p o'lchovli fan bo'lib, tilshunoslik, tarix, arxeologiya va geografiya kabi turli fanlarni bilishni talab qiladi. Zamonaviy tadqiqot usullari toponimlarning leksik tarkibi, morfologiyasi va semantikasini tahlil qilish, ularning shakllanishining tarixiy va madaniy kontekstlarini o'rganishni o'z ichiga oladi.

Toponimika-bu geografik ob'ektlarning nomlarini o'rganadigan fan sohasi. U lingvistik, tarixiy va madaniy yondashuvlarni o'z ichiga olgan keng ko'lamli tadqiqotlarni qamrab oladi. Toponimikaning eng muhim rollaridan biri uning xalqning madaniy merosini ochib berish va saqlab qolish qobiliyatidir.

Geografik ob'ektning har bir nomi ma'lum ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Bu sayt bilan bog'liq tarixiy voqealarni, masalan, ma'lum bir hududda bo'lib o'tgan jangni ko'rsatishi mumkin. Toponimika tarix tadqiqotchilariga o'tmishga kirib, ushbu ma'lumot sirlarini ochishga imkon beradi.

Tarixiy voqealardan tashqari, toponimlar xalqning madaniy xususiyatlarini aks ettirishi mumkin. Muayyan hudud aholisi o'z e'tiqodlari, urf-odatlari yoki urf-odatlarini aks ettiruvchi joylarga nom berishlari mumkin. Masalan, ba'zi hududlarda qadimiy relikt kultlari yoki g'ayritabiiy hodisalar haqidagi g'oyalar bilan bog'liq toponimlarni topish mumkin. Bunday nomlar madaniy folklorni o'rganish uchun qimmatli ma'lumot manbai bo'lishi mumkin.

Madaniy merosni o'rganishda toponimikaning roli shundaki, u o'tmish va hozirgi zamon o'rtasidagi ko'prikdir. Toponimlarni o'rganish orqali biz xalq tarixi va madaniyatini, ularning qadriyatlari va an'analarini yaxshiroq tushunishimiz mumkin. Toponimika madaniy merosni saqlash va uzatishga yordam beradi va shu bilan bizga dunyoning madaniy rasmlarini boyitish imkoniyatini beradi.

Bundan tashqari, toponimika odamlarning o'ziga xosligini shakllantirishga ta'sir qiladi. Geografik ob'ektning nomi ma'lum bir hududga yoki jamoaga tegishli bo'lish ramzi bo'lishi mumkin. Bu odamlar va ularning erlari o'rtasidagi aloqani mustahkamlab, tegishli va vatanparvarlik tuyg'usini uyg'otishi mumkin.

Shunday qilib, toponimikaning madaniy merosni o'rganishdagi roli bebahodir. Bu bizga tarix va madaniyatni ochib berish, merosni saqlab qolish va o'ziga xoslikni shakllantirish imkonini beradi. Toponimika insoniyatning madaniy merosini o'rganish va tushunishning asosiy vositalaridan biridir.

Toponimlarni tahlil qilish tamoyillari va usullari toponimikani o'rganishning muhim qismidir. Toponimika-bu daryolar, ko'llar, tog'lar, aholi punktlari va boshqa joylar kabi geografik ob'ektlarning nomlarini o'rganadigan fan. Toponimlarni tahlil qilish ushbu hududning tarixiy, madaniy, lingvistik va geografik xususiyatlarini aniqlashga imkon beradi. Toponimlarni tahlil qilish tamoyillaridan biri etimologik aloqa printsipidir. Bu tadqiqotchining ma'nosi va tarixini tushunish uchun toponimning ildizlari va kelib chiqishini topishga urinishiga asoslanadi. Masalan, "Farg’ona" toponimi qadimgi xitoy tilidan kelib chiqqan va davan nomi bilan bog'liq. Xitoy tilida “dayvan” kosa demakdir. Bu Farg’ona vodiysiga berilgan ta’rif bo’lib atrofi baland tog’lar bilan o’ralgan markaziy qismi botiqdan iboratligi nazarda tutilgan.

Yana bir tamoyil – geografik tahlil printsipi. Bu geografik nuqtai nazardan toponimlarni o'rganishdan iborat. Tadqiqotchi toponimning geografik mansubligini va uning xaritada tarqalishini tahlil qiladi. Masalan, "tog '" so'zini o'z ichiga olgan toponimlarning tarqalishini o'rganish ushbu hududning geografik relyefining xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. Toponimlarni tahlil qilish usullari har xil bo'lishi mumkin. Ulardan biri qiyosiy tahlil. Bu turli mintaqalar yoki mamlakatlarning toponimlarini taqqoslash va taqqoslashdan iborat. Bu nomlarning umumiy ildizlari va o'xshashliklarini, shuningdek, tarix va madaniyat bilan bog'liq farqlarni ochib beradi. Yana bir usul – lingvistik tahlil. Bu toponimlarning lingvistik xususiyatlarini, ularning tuzilishi va tovushini o'rganishga asoslangan. Lingvistik tahlil til rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini va boshqa madaniyatlarning toponimlarning shakllanishi va o'zgarishiga ta'sirini aniqlashga yordam beradi.

Shuningdek, toponimlarni tahlil qilishda tarixiy usul qo'llaniladi. Bu tadqiqotchiga geografik hudud tarixini uning nomlari orqali o'rganishga imkon beradi. Masalan, toponimlarni tahlil qilish o'tmishdagi hudud xaritasini tiklashga va tarix davomida landshaft va aholi qanday o'zgarganligini aniqlashga yordam beradi. Toponimika-bu atrofimizdagi dunyoni yaxshiroq tushunishga imkon beradigan ko'p qirrali va qiziqarli tadqiqot yo'nalishi. Toponimlarni tahlil qilish tamoyillari va usullari hududning tarixiy, geografik, lingvistik va madaniy jihatlarini, shuningdek, ularning o'zaro bog'liqligi oqibatlarini ochib berishga yordam beradi.

Toponimika-bu joylarning nomlarini, ularning kelib chiqishi va ma'nosini o'rganadigan fan. U geografiya va kartografiyada muhim rol o'ynaydi, geografik ma'lumotlarni tadqiq qilish va taqdim etishning ko'plab jihatlariga ta'sir qiladi.

Toponimikaning geografiya va kartografiyaga birinchi va, ehtimol, eng aniq ta'siri ularni xaritalar va geografik ma'lumotlar bazalarida identifikatsiya belgilari sifatida ishlatishdir. Toponimlar xaritadagi aniq joylar va ob'ektlarni aniqlashga yordam beradi, ularning mavjudligi xaritani foydalanuvchi uchun ancha ma'lumotli va foydali qiladi.

Bundan tashqari, toponimlar hududning tabiiy va madaniy xususiyatlari haqida ma'lumot berishi mumkin. Masalan, ba'zi joy nomlari suv havzalari, tog ' tizmalari, o'rmonzorlar yoki boshqa tabiiy ob'ektlarning mavjudligini ko'rsatishi mumkin. Boshqa joy nomlari tarixiy, diniy yoki madaniy voqealar va muhim joylarni aks ettirishi mumkin. Ushbu ma'lumot olimlar va tadqiqotchilarga geografik kontekstni yaxshiroq tushunishga va hududni har tomonlama o'rganishga yordam beradi.

Toponimikaning geografiya va kartografiyaga ta'sirining muhim jihati ularning geografik tadqiqotlarda qo'llanilishidir. Toponimlar geografik ob'ektlarning chegaralarini, masalan, davlatlar, mintaqalar yoki ma'muriy birliklarning chegaralarini aniqlash uchun ishlatilishi mumkin. Ular, shuningdek, inson faoliyatining hududga ta'sirini o'rganish, migratsiya oqimlarini tahlil qilish va geografik tuzilishdagi o'zgarishlarni bashorat qilish uchun ishlatilishi mumkin.

Toponimika, shuningdek, tarixiy xaritalar va geodezik o'lchov harakatlarini tuzish va talqin qilishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Vaqt o'tishi bilan joy nomlarining o'zgarishi tadqiqotchilarga tarixiy jarayonlar va erdagi o'zgarishlarni tiklashga yordam beradi. Ular tarix sirlarini ochish va o'tgan davrlar haqida qimmatli ma'lumotlarni taqdim etish uchun kalit bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, toponimika geografiya va kartografiyaga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. U nafaqat xaritalarni yanada ma'lumotli va foydali qiladi, balki hudud, uning tabiiy va madaniy xususiyatlari haqida qiziqarli ma'lumotlarni taqdim etadi. Geografik tadqiqotlar va tarixiy tadqiqotlarda toponimlardan foydalanish olimlarga hududda sodir bo'layotgan jarayonlarni yaxshiroq tushunish va tushuntirish imkonini beradi. Toponimika, albatta, geografik va kartografik tadqiqotlarning ajralmas qismidir.

Toponimikani tadqiq qilishning hozirgi tendentsiyalari ushbu fanning predmet sohasini bosqichma-bosqich kengaytirish va geografik ob'ektlar nomlari bilan bog'liq yangi jihatlar va muammolarni chuqurroq o'rganishdan dalolat beradi. Hozirgi vaqtda toponimist olimlarning asosiy e'tibori bir nechta tadqiqot yo'nalishlariga qaratilgan.

Birinchi yo'nalish antroponimik toponimlarni o'rganish bilan bog'liq. Bunday joy nomlarida aholi tarixi va uning madaniy an'analarini ochib beradigan shaxsiy ismlar mavjud. Tadqiqotchilar bunday toponimlarning kelib chiqishini, ularning tarixiy davrlar va jamiyatning ijtimoiy-madaniy rivojlanishi bilan bog'liqligini o'rganadilar.

Ikkinchi yo'nalish tabiat bilan bog'liq toponimlarni tahlil qilishga asoslangan. Ushbu tadqiqot sohasi geografik muhitni va uning geografik ob'ektlarning nomlarini shakllantirishga ta'sirini o'rganishni o'z ichiga oladi. Ilmiy hamjamiyat turli davrlarda va madaniy jihatdan turli xalqlarda daryolar, ko'llar, tog'lar va boshqa tabiiy ob'ektlar deb nomlangan belgilar va belgilarni faol o'rganmoqda.

Tadqiqotning uchinchi yo'nalishi toponimlarning o'zgarishi va ularning ijtimoiy ongga ta'siri bilan bog'liq. Tarixiy joy nomlarini siyosiy, ijtimoiy va madaniy o'zgarishlar ta'siri ostida o'zgartirish jarayoni o'rganilmoqda. Olimlar geografik ob'ektlarning eng nomlaridagi o'zgarishlar tarixiy faktlarni qayta baholash va yangi muhim joylarni yaratishga qanday ta'sir qilishi mumkinligini tahlil qilmoqdalar.

To'rtinchi yo'nalish toponimik ma'lumotlarni tadqiq qilish va qayta ishlash uchun zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishni o'z ichiga oladi. Geoaxborot tizimlari va kompyuter ma'lumotlar bazalari yordamida olimlar toponimlar to'g'risidagi ma'lumotlarni to'plash, tahlil qilish va tizimlashtirishni amalga oshiradilar, bu ularning kelib chiqishi va ma'nosi xususiyatlarini yanada samarali va aniq o'rganishga imkon beradi.

Biroq, toponimika faol rivojlanish bosqichida bo'lishiga qaramay, bir qator hal qilinmagan masalalar qolmoqda. Masalan, zamonaviy ommaviy ongda toponimlar qanday ishlatilishini va ularning ma'nosi kontekstga qarab qanday o'zgarishini tushunish muhimdir. Tarixiy joy nomlarini saqlash va himoya qilish muammosi, ayniqsa globallashuv va qurilish va infratuzilmaning jadal rivojlanishi sharoitida dolzarb bo'lib qolmoqda.

Xulosa. Toponomika fanining ijtimoiy-madaniy hodisa sifatidagi o‘rni beqiyosdir. Joy nomlari nafaqat geografik ob’ektlarni aniqlash vositasi bo‘lib qolmay, balki millatning tarixiy merosi, madaniyati va tilining ifodasi sifatida xizmat qiladi. Toponomik tadqiqotlar yordamida hududlarning ijtimoiy tuzilishi, madaniy an’analari va etnik xususiyatlari ochib beriladi, bu esa milliy o‘zlikni mustahkamlash va madaniy merosni saqlash uchun asos bo‘ladi. Shuningdek, toponimlar jamiyat hayotidagi o‘ziga xosliklarni o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Shu bois, toponomikaning rivojlanishi va uning ijtimoiy-madaniy kontekstda chuqur o‘rganilishi zarur.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Abdulahatov N., Haydarovo Z., Azimov O. Bibi Ubayda ziyoratgohi. Farg‘ona: Farg‘ona, 2009.
2. Boboqulov I.I. Afg‘oniston (lug‘at - ma’lumotnoma). Toshkent: Compex print, 2021.
3. Enazarov T.J. Shahrisabz tumani hududi joy nomlarining tarixiy-qiyosiy tadqiqi. Toshkent: Nodirabegim, 2021.
4. Entsiklopedik lug‘at. T. 1. Toshkent, 1988. 228–229, 178 b.
5. Hakimov Q. Toponimika. Toshkent: Mumtoz, 2016.
6. Madrahimov Z. Ma’ruzalar matni. Namangan, 2010.
7. O‘lmas A. Iqtisodiyot asoslari. Toshkent, 1997.
8. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. T. 2. Toshkent: O‘zME, 2001. 103-b.
9. Oxunov N. Toponimlar va ularning nomlanish xususiyatlari. Toshkent: Fan, 1989.
11. 10. Axmadaliyev Y.I., Andi-tutingan demak// Fan va turmush, 1997y. №1.
12. Axmadaliyev Y.I., Komilova N. Manzillar. Nomlar. Ma’nolar. Farg‘ona, 2005.
13. Axmadaliyev Y.I., Otaqulov P.S. Ekologik toponimlar-Farg‘ona:2021. 188 bet.
14. Y.Ahmadaliyev, P.Otaqulov, J.Mamatisaqov. Farg‘ona vodiysi: shahar, qishloq va mahalla nomlari: Joy nomlarining izohli lug‘ati.// T, 2017. – 218 b